

Микола Близняк

KUBICKI R. OPATÓW I DOBRA OPATOWSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII WIEKU. – TORUŃ: DUET, 2010. – 496 S.

Розлогі володіння аристократичного дому князів Острозьких в добу Середньовіччя та Ранньонового часу простягалися не лише на значних українських обширах, а й заходили за їх межі. Одним з малопольських маєтків роду був Опатів¹ із замковою округою. Ці землі дісталися Острозьким як спадщина дружини київського воєводи князя Василя-Костянтина (1526-1608) – Софії Тарновської (1534-1570). З членів родини найбільшу симпатію до Опатова проявляв їхній син краківський каштелян Януш Острозький (1554-1620), який з 1600 р. регулярно навідувався до цього маєтку².

Історію Опатівського маєткового комплексу в другій половині XVIII ст. дослідив доктор Радослав Кубицький, викладач Університету Яна Кохановського в Кельцах³. Зацікавлення автора історією Опатова та, ширше, Сандомирським регіоном вилилися у низку публікацій⁴, які лягли в основу рецензованої монографії.

¹ Опатів (pol. Opatów) у наш час – повітовий центр Свентокшиського воєводства Республіки Польща.

² Тесленко І. Опатув // Князі Острозькі. Науково-популярне видання / Під наук. ред. І. Тесленка. – Київ, 2014. – С. 238-239.

³ Kubicki R. Opatów i dobra opatowskie w drugiej połowie XVIII wieku. – Toruń: Duet, 2010. – 496 s.

⁴ Kubicki R. Inwentarz Opatowa z 1727 roku // Z przeszłości regionu świętokrzyskiego od XVI do XX wieku. Materiały konferencji naukowej. Kielce, 8 kwietnia 2003 / Pod red. J. Wijaczki. – Kielce, 2003. – S. 167-183; Kubicki R. Stosunki kościelne, kultura i opieka społeczna // Dzieje regionu świętokrzyskiego od X do końca XVIII wieku / Pod red. J. Wijaczki. – Warszawa, 2004. – S. 81-101; Kubicki R. Konwent bernardynów w Opatowie w XV-XVIII wieku. Wybrane zagadnienia społeczno-gospodarcze // W służbie Bogu i społeczeństwu. Zakony na ziemiach polskich w XVI-XIX wieku / Pod. red. D. Kupisza. – Radom, 2004. – S. 19-30; Kubicki R. Inwentarz Opatowa i Ostrowca w 1618 roku // Między Wisłą a Pilicą. – Kielce, 2005. – T. 6. – S. 153-179; Kubicki R. Parafia opatowska w XVI-XVIII wieku. Wybrane zagadnienia gospodarcze, społeczne i polityczne // Studia Humanistyczno-Społeczne Akademii Świętokrzyskiej. – Kielce, 2005. – T. 1. – S. 11-31; Kubicki R. Stosunki polsko-żydowskie w miastach polskich w XVI-XVIII w. na przykładzie Opatowa // Kwartalnik Historii Żydów. – Warszawa, 2007. – № 3 (223). – S. 347-357; Kubicki R. The city of Opatów and Opatów landed estates under Austrian rule (1794-1809) // Die galizische Grenze 1772-1867: Kommunikation oder Isolation? / Hg. Ch. Augustynowicz, A. Kappeler. – Wien, 2007. – S. 101-113; Kubicki R. Stacjonowanie, przemasze wojsk oraz działania wojenne w dobrach opatowskich w drugiej połowie XVIII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim. – Siedlce, 2009. – T.2: polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI-XVIII wieku / Pod red. D. Weredy. – S. 213-230 тощо.

Мета автора полягала у тому, аби всебічно дослідити функціонування Опатівського ключа в другій половині XVIII ст. У цей період він входив до складу Сandomирського повіту і воєводства. Спеціальний акцент у роботі зроблений на розвитку господарства та населенні міста Опатова і його околиць (s. 13). Хронологічні рамки праці охоплюють період з 1750 по 1796 р., що обумовлено не так загальнодержавними подіями, як внутрішньою історією володінь, власниками яких у зазначений період почергово були князі Сангушки і Любомирські, а також графи Потоцькі.

Історіографічний дискурс в розрізі рецензованої праці розпочався в середині XIX ст., коли з'явилися публікації енциклопедичного характеру (Самуель Оргельбранд, Міхал Балінський і Тимотеуш Ліпінський). Наприкінці цього ж століття вийшла книга Владислава Фудалевського, який проаналізував джерела з історії Опатова⁵. Найдавніше минуле Опатова відображене в статті Здзіслава Белчовського⁶. Ромську громаду у місті вивчала Ірена Батуговська⁷, єврейську – Юзеф Бурштин⁸, Зенон Гульдон і Кароль Кшистанек⁹. Нарис історії опатівської колегіати підготував Вальдемар Галонзка¹⁰. Низка публікацій розкриває сторінки історії опатівського міщанства¹¹. Зенон Гульдон і Лех Стемповський докладно вивчили питання участі тутешніх купців у товарообміні другої половини XVIII ст.¹² Цей далеко не повний список праць демонструє значний інтерес польських дослідників до різних аспектів минулого Опатова, однак комплексного бачення його історії до появи рецензованої книги не було.

Джерельною підставою для дослідження Р. Кубицького стали рукописні матеріали, серед яких особливе значення має колекція Віляновського господарського архіву, яка зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві і включає «опатівські» папери (інвентарі, інструкції, листування управителів маєтку тощо). Загалом автор спромігся опрацювати документальні зібрання понад десяти архівосховищ Польщі (s. 16-17).

Перший розділ монографії починається з загальної природно-кліматичної характеристики регіону, розповіді про ґрунти, придатні для землеробства, і

⁵ *Fudalewski W.* Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań. – Warszawa, 1895.

⁶ *Belczowski Z.* Opatów – dzieje najdawniejsze // *Ziemia Opatowska.* – Opatów, 1986. – № 1.

⁷ *Batugowska I.* Działania samorządu na rzecz integracji Romów w Opatowie // *Ziemia Opatowska.* – Opatów, 2005. – № 1.

⁸ *Bursztyn J.* Żydzi opatowscy na przełomie XVII i XVIII wieku // *Opatow. Materiały z sesji 700-lecia miasta / Pod red. F. Kiryka.* – Sandomierz, 1985. – S. 139-158.

⁹ *Guldon Z., Krzysztanek K.* Instruktarz dla kahału opatowskiego z r. 1759 // *Materiały z sesji 700-lecia miasta / Pod red. F. Kiryka.* – Sandomierz, 1985. – S. 173-181.

¹⁰ *Galazka W.* Kapituła kolegiacka w Opatowie w latach 1562-1983. – Sandomierz, 1997.

¹¹ *Był kiedyś Opatów i jego zacni mieszczanie.* – Sandomierz, 2004. – [Cz. 1] / Pod red. M. Smętek-Żychowskiej; 2006. – [Cz. 3] / Pod red. A. Żychowskiego.

¹² *Guldon Z., Sęmpkowski L.* Udział Opátowa w wymianie towarowej w II połowie XVIII wieku // *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta / Pod red. F. Kiryka.* – Sandomierz, 1985. – S. 109-117.

водойми (річки, у тому числі й Лукава, на якій стоїть Опатів, є лівобережними допливами Вісли).

Переходячи до історії краю, автор наводить підставову інформацію про палеолітичні стоянки, виявлені на його території, і далі рухається за хронологією до часів Середньовіччя. Перша згадка про Опатів фіксується в 1189 р., однак, на думку Р. Кубіцького, поселення існувало ще в XI ст., коли тут було збудовано костел Св. Діви Марії. На початку XIII ст. у місті з'явилася ще одна святиня – колегіата Св. Мартина, яка, на думку деяких дослідників, мала стати центром Сандомирської дієцезії і повинна була слугувати потребам місії на Русі (s. 30). До 1230-х років Опатів належав королям та князям польським (s. 31), а відтоді й до початку XVI ст. – любуським римо-католицьким єпископам. У середньовіччі Опатівський ключ поступово розростається, а кількість його сіл коливалася від 14 до 23-х (s. 33).

Важливою дослідницькою проблемою є питання про час надання Опатову міських прав, бо відповідний привілей досі не знайдений. Утім, відомий документ 1282 р., виданий Лешком Чорним любуському біскупу Вільгельму, за яким церковному єрарху дозволялося будувати замки, закладати міста і надавати їм німецьке право (s. 33-34). Історики трактують цей документ як локаційний привілей. На думку Р. Кубіцького, Опатів став містом у 1328 р., коли любуський біскуп Стефан II заснував нову осаду – Великий Опатів. У наступному столітті він перетворився на важливий центр регіону, відомий не тільки завдяки своїм економічним потугам, а й через те, що став осердям життя шляхетської спільноти (спочатку у місті відбувалися лицарські з'їзди, а з XVI ст. тут збирався генеральний малопольський сеймик Сандомирського воєводства, s. 35).

У 1502 р. Опатівський ключ був сплюндрований татарами. Його занепад і спричинене руїною зростання боргів змусили любуського єпископа Дітріха фон Бюлов продати маєток великому коронному канцлеру Криштофу Шидловецькому за 10.000 гривень широких празьких грошів (s. 35). На час транзакції (1514 р.) до складу Опатовського ключа входило, окрім міста, 20 сіл (s. 35). Після смерті К. Шидловецького (1532 р.) володіння небіжчика посідала його вдова Софія з Тарговицьких, яка померла в 1560 р. Однак ще до цієї події в 1536 році маєток був поділений між двох дочок подружжя. Старша Софія (1514-1551), видана заміж за краківського каштеляна і великого коронного гетьмана Яна Тарновського (1488-1561), успадкувала $\frac{2}{3}$ ключа. Решту прибрала до рук Кристина (1519-1556), яка, в підсумку, зважилася на продаж своєї частки зятю Яну Тарновському. На думку Р. Кубіцького, доба Шидловецьких і Тарновських стала періодом найвищого розвіту Опатова і цілого маєтку (s. 36).

З 1567 р. доля Опатовського ключа тісно пов'язана з династією князів Острозьких. Останній представник роду «по мечу» краківський каштелян

Януш Васильович наприкінці життя створив зі своїх володінь Острозьку ординацію¹³, але Опатівщина до неї включена не була. По смерті магната в 1620 р. права на маєтковий комплекс відійшли князям Заславським, а після безпотної смерті останнього з них Олександра-Януша – спочатку кн. Вишневецьким, а потім кн. Любомирським. На початку XVIII ст. ключ належав сандомирському старості Олександру-Домініку Любомирському (1693-1720), народженому княжною Теофілією Заславською (1650-1709). Окрім сина, ця жінка мала дочку Маріанну (1693-1729), яка й успадкувала володіння брата, що помер без нащадків. Управління цими землями спочатку здійснював чоловік Маріанни кн. Павел-Кароль Сангушко (1680-1750), а потім син подружжя – кн. Януш-Олександр (1712-1775).

Внаслідок Кольбушівської транзакції (1753) молодший Сангушко передав Опатівський ключ люблінському воєводі Антонію Любомирському (1718-1782). Останніми у XVIII ст. власниками маєтку були вдова цього магната Софія з Красінських (1718-1790) і чоловік його ж племінниці великий литовський маршалок Ігнаци Потоцький (1750-1809).

У другій половині XVIII ст. Опатівський ключ складався з міста і 16 сіл (деякі з них лише частково належали до досліджуваного маєткового комплексу). На підставі виявлених картографічних і описово-статистичних джерел Р. Кубицькому вдалося встановити приблизну площу Опатівщини (бл. 12 тисяч моргів, с. 46) і, зокрема, її адміністративного центру (бл. 2,5 тисячі моргів).

Другий розділ монографії присвячений церковній організації Опатівських володінь. На початку розглядається питання розмірів та структури римо-католицької парафії (що належала до юрисдикції Сандомирського офіціалату), додано її мапи (с. 89), списки вірян (1787 р.). Спеціальне місце в роботі відведено Опатівській колегіаті (с. 97-111). Автор реконструював перелік місцевих деканів і дослідив джерела прибутків духовенства у другій половині XVIII ст. На сторінках книги знаходимо також огляд історії конвенту бернардинів (с. 111-119), в якому регулярно збиралися капітули Малопольської провінції ордену менших братів обсервантів.

Початок єврейського осадництва в місті автор датує на підставі архівних документів 1518-1538 роками (с. 119). Головними елементами інфраструктури тутешніх юдеїв були: мурована синагога зі школою, клойз, шпиталь, великий і малий цвинтарі (керкути). За числом жителів (1675 осіб обох ста-

¹³ Найновіші вартісні публікації на тему Острозької ординації в українській історіографії представлені працями Петра Кулаковського, див. *Кулаковський П.* Острозька ординація // *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. Смолій, Г. Боряк, В. Верстюк та ін. – Київ, 2010. – С. 687-688; *Його ж.* Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // *Острозька давнина. Науковий збірник* / Редкол. І. Пасічник, І. Тесленко. – Остріг, 2015. – С. 20-34.

тей) опатівський кагал посідав п'яте місце в переліку єврейських громад малопольських воєводств Речі Посполитої (s. 123). В роботі висвітлено питання організації кагалу і його фінансового забезпечення, наведено інформацію про діяльність престижного керкутського братства, а також конфлікти в середовищі громади. У другій половині XVIII ст. Опатів став одним з осередків розвитку хасидизму.

Після розповіді про релігійне життя римо-католиків та юдеїв автор переходить до параграфу, присвяченого невеликій громаді вірян східного християнського обряду – греків та вірмен. У місті вони почали селитися щойно в першій половині XVIII ст., а з 1787 р. закладено каплицю Св. Юрія.

Політичне життя стало предметом **третього розділу** у книзі. Значний вплив на нього мало обтяжливе для городян квартирування у місті надвірного війська кн. Антонія Любомирського (1758, 1761-1763 рр.). В останні десятиліття існування Речі Посполитої російські, а іноді й австрійські та пруські війська регулярно заходили до Опатова і навколишніх сіл, що вело до занепаду господарства, виснаження місцевих ресурсів і, врешті, голоду. Втім, як і раніше, «вибирали стації» не тільки чужинці, а й «свої» жовніри (s. 162). Р. Кубіцький розглядає непрості стосунки людей зброї з євреями, які намагалися відкупитися від непроханих гостей «подарунками». В цьому плані членам кагалу було простіше домовитися з пруськими та австрійськими вояками.

Остання частина розділу присвячена Опатову, як центру політичного життя Сandomирського воєводства. Традиційно тут збирався орган шляхетського самоврядування – сеймик. Р. Кубіцький розповідає про депутатів, делегованих звідси на вальні сейми і їх участь в обговоренні важливих питань загальнодержавної ваги.

Четвертий розділ праці – це історія повсякдення Опатівських володінь. Починається він з перерахунку стихійних лих, надзвичайних випадків, епідемій і кліматичних катаклізмів, які безпосередньо впливали на життя насельників маєткового комплексу.

Далі автор переходить до теми суспільних відносин і зупиняється на конфліктах, які виникали між членами польської та єврейської громад міста. На думку Р. Кубіцького, вони підігрівалися заздрістю католиків до значних фінансів, які оберталися в опатівському кагалі. Членів останнього примушували до сплати додаткових квот на користь міста.

Відносини опатівських підданих із власниками ключа досліджено на основі так званих «суплік» (звернень, скарг тощо). Злочин і кара були невід'ємною частиною буття соціуму модерного часу. Вчений реконструює окремі «кримінальні біографії» мешканців Опатова, які часом об'єднувалися в банди і здійснювали групові злочини.

Проблеми розвитку Опатова як господарського та міського осередку відображені на сторінках **п'ятого розділу**. Автор виділяє основні фази формування міського простору, характеризує забудову Опатова, яка в другій половині XVIII ст. нараховувала близько 400 домів (s. 215), розповідає про передмістя, фільварки тощо. В роботі наведено збірний образ опатівського будинку, описано мури, міські брами, ратушу, пошту, магазини, гостинні доми, аптеку, сакральні об'єкти. Весь цей матеріал супроводжується ілюстраціями, таблицями з цифровими показниками, цитатами з джерел та мапами.

Оскільки Опатів був приватним маєтком, його головний адміністративний орган знаходився не в ратуші, а у будинку «губернії» (s. 224), де мешкав призначений власниками ключа управитель («губернатор»). Тут відбувалися суди, тут гостювали імениті персони, які навідувалися до міста і його володарів у своїх справах.

Важливою складовою інфраструктури старого Опатова були водопровід і водовідведення. Р. Кубіцький стверджує, що вони існували ще з початків XVI ст., однак відомості про них у досліджуваний період вкрай бідні (s. 234). Схоже, що городяни користувалися здебільшого водою з криниць.

Значна частина роботи присвячена питанням демографії. Опатів був одним з найбільших міст Малопольщі. Чисельність його мешканців автор обраховує в 3.000 осіб, і за цим показником Опатів перевершував центральне місто Сандомирського воєводства. На підставі аналізу широкого кола джерел, у тому числі матеріалів церковного походження, Р. Кубіцький прийшов до висновку, що в одному будинку мешкало більше семи міщан (s. 236).

Вікова структура міщан стала одним з важливих елементів демографічних підрахунків дослідника. Вцілому він достатньо аргументовано представив структуру людності Опатівських добр в 1787 р. у вигляді статистичної таблиці, основні елементи якої запозичені з праці Болеслава Кумора.

Логічним продовженням попередньої теми став огляд етнічної структури населення. За підрахунками дослідника, половину мешканців становили євреї (s. 241), які посідали нерухомість в єврейській частині Опатова. Окрім них і поляків у місті проживали шотландці (зникли у першій третині XVIII ст.), греки, вірмени, цигани. У джерелах автор зустрів відомості й про французів, котрі рятувалися втечею зі свого краю до Польщі в часи Великої французької революції. На жаль, відомості про них вкрай скупі й не піддаються цифровим обрахункам (s. 245).

В роботі підняте питання міграції населення, серед якого наймобільніший елемент становили євреї. Вони прибували сюди як з Корони, так і з Великого князівства Литовського. Для багатьох із них Опатів був транзитним пунктом для подальшого переїзду до інших міст, у тому числі Варшави (s. 246). Придбати нерухомість і розпочати свою справу люди «старого зако-

ну» могли лише з дозволу кагалу і після виконання ряду умов. На поселення в місті, в першу чергу, мала дати згоду панська адміністрація. Полишали Опатів євреї у випадках одруження, через борги і вигнання, пов'язане з несплатою податків (s. 248-249).

Попри те, що міські книги досліджуваного періоду загинули, Р. Кубіцькому на підставі інших виявлених матеріалів вдалося реконструювати склад опатівському магістрату, що мав традиційний поділ на раду і лаву. Автор детально описує обов'язки членів цього органу, у тому числі міського писаря, обліковців, касирів, екзакторів, возних тощо.

За допомогою архівних документів автор реконструював професійну структуру жителів Опатова за 1727, 1755 (євреїв), 1788 і 1806 рр. Отже, в другій половині XVIII ст. найбільше було шапкарів, кравців, шевців, факторів і купців, звертає на себе увагу факт значної кількості злотників, що автор праці інтерпретує як заможність самого міста (s. 265). Така структура залишалася сталою впродовж усіх аналізованих років. Серед єврейської людності найбільше зустрічаємо шапкарів (10.7 %), кравців (10.4 %), факторів (9.9 %) та купців (9.3 %) (s. 270-271). Оскільки Опатів знаходився на перетині багатьох шляхів, він був важливим осередком торгівлі. Ключову роль в економічному житті міста відігравали греки та євреї. Купці-католики за своїми статками і можливостями суттєво їм поступалися.

Про податки й повинності міщан автор розповідає на підставі доміняльної інструкції 1788 р. (s. 279). Жителі Опатова, як і городяни інших міст Речі Посполитої, сплачували щорічний чинш з пляців, городів і полів (ці кошти надходили до княжого скарбу до Св. Мартина, тобто до 11 листопада), «ленунги» (жолд) пахолкам та «лафу» (пенсію) губернаторові. Міські екзактори збирали димове та поголовне – загальнодержавні податки. Євреї віддавали їх по частинах, «квартами». Серед традиційних міських повинностей – обов'язок ремонтувати греблі, мости й дороги. Крім того, християнська і єврейська громади мали щодня споряджати денного та нічного сторожа для охорони своєї дільниці міста.

У **шостому розділі** автор зосередився на селах Опатівського ключа. Спочатку він подає характеристику домогосподарств регіону, на підставі збережених метричних книг вивчає природній приріст людності, помітну частку якого становив прийшлий елемент, у тому числі селяни з інших маєтків, євреї, збідніла шляхта.

Як правило, сільську громаду очолював війт, званий ще солтисом, та присяглі. За спостереженням автора, у другій половині XVIII ст. війти виконували лише поліцейські функції, тоді як судова влада перейшла до компетенції адміністратора фільварку.

Як і слід було очікувати, основним заняттям підданих Опатівського ключа був обробіток землі. За право користуватися наділом вони сплачували

грошовий чинш і відбували панщину. Сума податку і обсяги повинностей залежали від розмірів ділянки. Автор характеризує робоче повсякдення селян і показує, наскільки воно корелювалося з панськими приписами.

Заключний **сьомий розділ** дослідження присвячений слугам власників маєтку та панському господарству. Серед осіб, задіяних в управлінні Опатівщиною, автор називає комісарів, пленіпотентів, обліковців та ін. Утім, ключовою постаттю серед усіх «офіціалістів» був опатівський губернатор, або староста, судова влада якого поширювалася не тільки на селян, а й жителів міста. Серед його ближчих помічників автор згадує «опатівського суддю».

Наступними за ієрархією адміністраторами маєтку були його генеральний економ і провентові писарі, яким допомагали «аттенданти» та «вірники». Перші виступали у ролі заступників провентових писарів, другі виконували функції касирів з обов'язком фіксації прибутків і видатків до спеціальних книг.

Свою владну вертикаль мали слуги, що мешкали у фільварках. Очолювали їх «диспозитори», яких джерела називають також підстаростами або економами). Автор характеризує коло підлеглих йому осіб, окреслює коло їхніх обов'язків.

До «служби лісу» належали лісничий, гайові та лісні, які стежили за порядком в дібровах і борах, не дозволяли розводити багаття, полювати, випасати худобу, збирати горіхи, гриби та ягоди. Всі особи, які виконували службу, були звільнені від повинностей та податків на користь власника.

Розповідаючи про фільварки, Р. Кубіцький характеризує їх розміри, господарське спрямування, ключові об'єкти і рівень залюднення. Важливими є висновки автора про прибутки, які приносили власникам маєтку обробка землі, годівля худоби та інші види економічної діяльності.

Наприкінці монографії підведено **підсумки** наукового дослідження. Важомий пласт інформації представлений у **додатках** до книги (публікація описово-статистичних документів, 78 таблиць, графіків, мап, ілюстрацій). До наукових заслуг автора, безперечно, варто віднести оприлюднення ключів до прочитання криптонімів до кореспонденції Ігнація Потоцького. Видання супроводжується іменним та географічним **показчиками**.

Рецензована книга справляє позитивне враження. До окремих недоліків би зарахував брак ширшої характеристики джерельної бази і методології роботи з документами (особливо це стосується статистичних джерел, що вимагають спеціальних дослідницьких підходів). Автору варто було коротко нагадати про ті суспільно-політичні обставини, в яких перебувала Річ Посполита у другій половині XVIII ст., зокрема, реформи всередині країни, її міжнародне становище. Зрештою, загальна ситуація в державі так чи інакше проектувалися на життя Опатівщини.

З огляду на походження власників маєткового комплексу, автору варто було би звернутися й до українських архівів, у яких міститься документація, дотична історії Опатова. Для прикладу, можна згадати ухвалу опатівського сеймику, що був скликаний 24 серпня 1767 р. для обрання делегатів на надзвичайний сейм¹⁴ (про сеймики Р. Кубіцький пише у роботі, але конкретно цей документ йому не відомий).

Рецензована монографія доктора Радослава Кубіцького стала цінним внеском в польську історіографію. Це ґрунтовне дослідження в деталях ілюструє головні аспекти функціонування магнатської латифундії, яка завдяки своїм власникам була тісно пов'язана з Острожчиною, Волинню та Україною.

¹⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1374.